

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:351.74

О. Гарасимів

Львівський державний університет внутрішніх справ

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА

О. Гарасимів О., 2014

Наведено одну з найактуальніших проблем у філософсько-правовому дослідженні соціальної відповідальності людини, а саме – проблему соціально-правової парадигми співвідношення відповідальності та безвідповідальності; акцентовано увагу на розставленні акцентів у науковому та практичному обґрунтуванні цього виду взаємодії, запропоновано деякі ідеї щодо філософсько-правового розуміння соціально-правової парадигми відповідальності та безвідповідальності.

Ключові слова: відповідальність, безвідповідальність, філософсько-правове розуміння, соціально-правова парадигма, детермінізм, особа, людина, співвідношення, подолання безвідповідальності.

O. Harasymiv

RESPONSIBILITY AND IRRESPONSIBILITY: SOCIO-LEGAL PARADIGM

Article is devoted to the formulation of one of the most pressing problems in the philosophical and legal study of the social responsibility of man, namely the problem of socio-legal paradigm value of responsibility and irresponsibility. The purpose of this paper is to emphasize both theorists and practitioners for positioning accents in the scientific and practical relevance of this type of interaction. The author gives some ideas on philosophical and legal understanding of the legal paradigm of responsibility and irresponsibility.

Key words: responsibility, irresponsibility, philosophical and legal understanding of socio-legal paradigm, determinism, person, people, relationships, overcoming irresponsibility.

E. Garasymiv

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И БЕЗОТВЕТСТВЕННОСТЬ: СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВАЯ ПАРАДЫГМА

Работа посвящена постановке одной из наиболее актуальных проблем в философско-правовом исследовании социальной ответственности человека, а именно проблеме социально-правовой парадигмы соотношения ответственности и безответственности. Цель работы статьи заключается в том, чтобы акцентировать внимание как теоретиков, так и практиков на расстановке акцентов в научном и практическом обосновании данного вида взаимодействия. Предложены некоторые идеи по философско-правовому пониманию социально-правовой парадигмы ответственности и безответственности.

Ключевые слова: ответственность, безответственность, философско-правовое понимание, социально-правовая парадигма, детерминизм, лицо, человек, соотношение, преодоление безответственности.

Постановка проблеми. У період розбудови правової та демократичної держави важливою проблемою постає проблема високої свідомості особи та її найвищого прояву правосвідомості. Цей

етап формування громадянського суспільства неможливий без зародження громадянина з належним рівнем почуття відповідальності. Одну з провідних ролей у цьому контексті посідає соціальна відповідальність особи.

Проблема соціальної відповідальності людини корелюється з необхідністю дослідження філософсько-правового тандему “відповідальність-безвідповідальність”.

Базою цього наукового пошуку повинно стати вироблення нових філософсько-правових та теоретико-юридичних підходів щодо проблеми соціально-правової парадигми відповідальності та безвідповідальності.

Мета дослідження – сформулювати фундаментальну філософсько-правову проблему співвідношення відповідальності та безвідповідальності людини у сучасному суспільстві.

Стан дослідження. Проблема соціальної відповідальності у юридичній науковій літературі досліджувалась як українськими, так і зарубіжними вченими, але ці дослідження торкалися або ж окремих її інституцій, або специфічних її аспектів. Зокрема, відомими дослідниками у цій сфері є С. Алексеев, С. Братусь, І. Галаган, В. Горшенев, Н. Гураленко, М. Гуренко-Вайцман, А. Карась, Д. Керімов, В. Козлов, М. Козюбра, С. Комаров, М. Костицький, С. Сливка та ін.

Ми ж спробували зупинитись не на проблемі соціальної відповідальності загалом, а лише на рефлексії відповідальності та безвідповідальності як соціально-правової парадигми.

Виклад основних положень. Як суспільне явище, соціальна відповідальність була історично першим і довгий час єдиним регулятором людської поведінки та розглядалась як відображення об'єктивно існуючої потреби упорядкування дій усіх індивідів у процесі їхньої діяльності і ґрунтувалась переважно на морально-психологічних нормах. Ось чому у цій роботі ми звертаємось до проблеми змісту та структури соціально-психологічних засад відповідальності.

Інституцію соціальної відповідальності у контексті соціальних та психологічних детермінант необхідно розглядати через призму співвідношення “індивід–група–колектив”.

Відповідальність як внутрішня особливість індивіда – складне в структурному відношенні явище. Воно включає: усвідомлення необхідності діяти згідно з суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями; усвідомлення своєї соціальної цінності і суспільної ролі; передбачення наслідків вибору рішення, дій; критичність і постійний контроль за своїми діями, нагляд за їх наслідками для інших; реалізацію в об'єктивному світі; самооцінку; готовність відповідати за свої вчинки; соціально-відповідальну діяльність тощо.

Колективна, групова відповідальність становить цілісну систему відносин, її соціально-психологічні засади – це сукупність взаємопов'язаних компонентів, серед яких можна виділити такі, як загальна позиція, здатність до ідентифікації, взаємне прийняття ролей тощо [6, с. 104].

Головною об'єктивною підставою соціальної відповідальності, з погляду соціального регулювання, є нормативний метод регулювання і охорони суспільних відносин, оскільки взаємні обов'язки суб'єктів у суспільстві виражаються і закріплюються у соціальних нормах. Але ототожнювати відповідальність із соціальною нормою не можна, оскільки соціальна відповідальність виконує функцію соціального контролю за виконанням норми, гарантує виконання запрограмованих соціальною нормою взаємних обов'язків учасників соціальних відносин.

Соціальна відповідальність виступає центральною ланкою механізму, який забезпечує усунення неузгодженості, дезорганізації у суспільному житті, вирішення суперечностей та конфліктів між учасниками суспільних відносин на підставі забезпечення нормативного регулювання цих відносин [7]. У загальному вигляді механізм соціальної відповідальності діє за принципом “соціальна норма – поведінка – оцінка – відповідальність”, який ґрунтується на необхідності приймати такі рішення та робити такі вчинки, в яких погоджуються інтереси суб'єкта з інтересами інших людей, груп, класів, суспільства.

Отже, з погляду соціального механізму відповідальність ґрунтується на формуванні та нормативному закріпленні певних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також на

можливості застосування соціального примусу (у різних формах) у разі невиконання цих обов'язків.

Аналізувати відповідальність як індивідуальну якість людини необхідно з урахуванням складної структури її духовного світу, в якому переплітаються раціональний, емоційний і вольовий компоненти. Відомий російський психолог С. Л. Рубінштейн писав, що “при поясненні будь-якого людського вчинку необхідно враховувати різного роду спонукання в їх реальному сплетінні та взаємодії” [8, с. 260–261]. Відповідальність формується розумом і знаннями індивіда, його переконаннями і почуттями, соціальним досвідом та стійкими звичками. В основі виникнення і функціонування відповідальності як особистісного феномену лежить самосвідомість, яка зорієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища у суспільстві. Згідно з М. Бахтіним, визнати щось – значить усвідомити, зробити свідомим. На його думку, відповідальність являє собою стан напруженої усвідомлюваності, вона передбачає усвідомлення несвідомого, утримання його у свідомості, і в цьому – перша ініціатива індивідуальної активності [2, с. 55–56]. І чим вища у людини свідомість зв'язку з суспільством, тим розвиненіша у неї відповідальність перед іншими людьми.

Для розуміння відповідальності як індивідуальної якості людини особливе значення має оптимальне поєднання емоційного і раціонального у духовному світі особи. В усвідомленні мотивів, виборі правильної лінії поведінки тісно взаємодіють і емоційні переживання, і доводи розуму. Ніщо у нашій свідомості не здійснюється без емоційного забарвлення. Акт прийняття людиною відповідального рішення завжди характеризується її емоційними переживаннями, цілою гамою психічних настроїв. Відповідальність виражається у таких емоційних реакціях, як неспокій, занепокоєність, тривога, напруженість, хвилювання, сумніви тощо. З іншого боку, як би не був розвинений чуттєво-емоційний світ людини, вона повинна мати знання, необхідний кругозір, сильну волю, щоб прийняти і реалізувати серйозне рішення.

Індивідуальна відповідальність особи тісно пов'язана з поняттям свободи (внутрішньої і зовнішньої, наданої людині суспільством). А поняття свободи, своєю чергою, тісно пов'язане з проблемою співвідношення сутності та існування, яка в філософській літературі остаточно не вирішена і до сьогодні. Найгостріше її поставив екзистенціалізм, на противагу більшості філософських шкіл, які проголосили, що існування людини передує її сутності. Наприклад, людина у Ж.-П. Сартра “...є лише те, що вона із себе робить”. Тому екзистенціалізм покладає усю відповідальність на саму людину за те, хто вона є, що собою являє. “...Людина засуджена бути вільною, тому відповідає за все, що робить” [10, с. 323–327].

Отже, екзистенціалісти розглядають відповідальність як гранично широку категорію, що розповсюджується на увесь світ (гранична відповідальність). “Людина, якій призначено бути вільною, – писав Ж.-П. Сартр, – несе увесь тягар світу на своїх плечах: вона відповідальна за світ і саму себе і певний спосіб буття” [9, с. 303–305]. Перед нами приклад найширшого, тотального поняття відповідальності, що випливає з волюнтаристського тлумачення свободи, притаманного екзистенціалізму. Важко погодитися з таким розумінням відповідальності, оскільки людина не може відповідати за все на світі, тим більше за те, до чого вона не причетна.

Певною мірою людина сама є творцем своєї долі. Як відзначав Габріель Марсель: “...бути – значить бути в дорозі”, і завдання людини – гідно прожити цей життєвий шлях. Людина – проект майбутнього, який реалізується в процесі її життєдіяльності. І надзвичайно важливим є характер цієї життєдіяльності (що людина залишає після себе – добро чи зло). У виборі одного з названих двох начал кожен бере на себе персональну відповідальність, саме тут проявляється свобода волі індивіда.

Про те, що сутність людини включає характер її існування, писали такі видатні німецькі філософи, як А. Шопенгауер, М. Шелер та ін. На думку А. Шопенгауера, все існуюче повинно мати певну сутність. Не можна існувати і бути нічим [3, с. 38]. Про те, що сутність людини визначає її існування, свідчить процес формування її мови, духовного світу, засобів і форм життєдіяльності,

звичаїв, традицій, стереотипів поведінки. У різних народів ці види соціалізації відбувалися по-різному, але йшли в одному напрямку.

Людина, що усвідомила свою самість (сутність), це вже не просто частина природи, а соціальна істота, яка ставить собі за мету пристосувати природу до своїх потреб. “З того часу, коли людина, яка формувалася, – писав М. Шелер, – зруйнувала притаманні всьому попередньому періоду її тваринного життя методи пристосування до оточуючого світу і обрала протилежний шлях – пристосування “відкритого” світу до себе, вона повинна була поставити себе в центрі цього світу” [11, с. 94].

Цей момент, що зіграв вирішальну роль у процесі нашого відособлення від тваринного світу, був початком формування ідеї про “величність людини, рівність її Богу”. “Є моменти, – писав А. Камю у “Міфі про Сізіфа”, – коли будь-яка людина відчуває себе рівною Богу. Ця богорівність приходить тоді, коли, “ніби при спалаху блискавки, відчувається велич людини та її розуму” [4, с. 92].

Проте, якою б не була людина, вона у своїй діяльності повинна мати певну свободу волі. Свобода волі нейтральна з погляду добра і зла у тому відношенні, що людина здатна як на добрі, так і на злі діяння. Артур Шопенгауер називав це байдужістю свободи волі. Крім того, людина за будь-яких обставин повинна мати певну міру свободи у соціальному значенні цього слова. Водночас не потрібно забувати й те, що свобода є відкритий шлях і вверх, і вниз. “У свободі міститься можливість як найвищого добра, так і найнижчого зла, – писав М. Лосський. Якщо ж якась істота вступила на шлях зла, то корені цього зла містяться у самій цій істоті і відповідальність за скоєне зло падає цілком на неї” [3, с. 42–43]. Свобода волі втратила б свій сенс, якби їй залишили одну єдину з можливих альтернатив. Справжня свобода проявляється лише тоді, коли є можливість вибору з багатьох альтернатив, включаючи вибір між добром і злом.

Проте, як уже зазначалося, не може бути абстрактної свободи заради самої свободи. Свобода у реальній життєдіяльності індивіда і суспільства повинна виступати не як мета, а як засіб для ефективної діяльності (економічної, політичної, освітньо-виховної, культурологічної тощо). Якщо порушується цей принцип і в суспільстві встановлюється нічим не обмежена свобода (коли кожен робить, що хоче і не визнає жодних законів і заборон), настає період економічної і політичної нестабільності і всезагальної безвідповідальності, що призводить до кризового стану суспільств. Тому за умов гострої економічної і політичної кризи було б і соціально, і морально виправданим встановлення у законодавчому порядку певних обмежень свободи, зокрема у сфері комерційної діяльності (за збереження усіх економічних і політичних прав громадян), і прийняття вищим законодавчим органом влади спеціальних законів, спрямованих на встановлення порядку у суспільстві і посиленням індивідуальної відповідальності кожної людини за свої дії.

Про обмеження свободи у подібних випадках пише також відомий швейцарський філософ Е. Агаці: “Коли свобода використовується не для блага людей, вона повинна певним чином обмежуватися” [1, с. 36]. Водночас громадяни повинні отримати надійні гарантії від органів державної влади щодо покращення їх економічного і соціального становища (і ці гарантії повинні чітко дотримуватися), інакше жодні закони і заходи державних структур не матимуть позитивних результатів. Тобто міра індивідуальної свободи у кризовий період суспільного розвитку та за інших екстремальних умов повинна визначатися економічною і політичною необхідністю, а безвідповідальність особи, якщо вона має негативні соціальні наслідки і сприяє соціальній дестабілізації, повинна каратися відповідно до законодавчих актів держави.

Необхідною передумовою формування в особі почуття відповідальності є вироблення у неї в процесі соціалізації права на відповідальний вчинок, уміння співвідносити його з вчинками інших людей. За таких умов формується “автономна” (згідно з І. Кантом) воля. Практичний розум, на думку німецького філософа, є моральним законодавцем волі. Його категоричний моральний імператив проголошує: “Дій так, щоб ти завжди ставився до людей..., як до мети, і ніколи як до засобу” [5, с. 270].

За що ж все таки людина відповідає у межах свого суспільства, і коли? Багато соціальних факторів і процесів стосовно окремого індивіда існують об'єктивно і людина їх не вибирає (скажімо, рівень розвитку продуктивних сил, суспільний і політичний лад у країні, система законодавства тощо). Вони не залежать від її доброї чи злої волі, від розуму чи бажання. Але коли людина включається до навчально-пізнавальної або трудової діяльності, вона несе відповідальність за ставлення до навчання або виконуваної роботи. Зниження ж міри відповідальності (у навчанні, виробничій праці, управлінській, у науковій і художній творчості тощо) у сукупності з подібним ставленням до свого суспільного обов'язку з боку багатьох осіб (включаючи керівників у вищих органах влади) негативно відображається на продуктивних силах суспільства, темпах його економічного розвитку, соціальних процесах, духовному житті та інших сферах.

Отже, йдеться про феномен безвідповідальності, який є серйозною проблемою нашого суспільства. Причому від “верхів” до “низів”: від Верховної Ради України, яка упродовж останніх років доволі часто перебувала у стані бездіяльності (причому “законодавці” не соромилися отримувати щомісяця величезну зарплату, фактично не працюючи), до молодих (років 25–30) безпритульних, які не хочуть працювати. За радянських часів подібних людей, яких тоді називали “дармоїдами”, висилали з міст у сільську місцевість, де вони були змушені працювати, щоб не померти з голоду. Сьогодні ж на них місцеві органи влади не звертають жодної уваги, ніби вони не існують. Це і є прикладом нічим не прикритої безвідповідальності на усіх рівнях суспільного розвитку.

Фактично безвідповідальність є синонімом бездіяльності, і навпаки. Бездіяльність породжується пасивністю, соціальною нейтральністю. Життя людини, взяте у єдності “сутності” та “існування”, є синтезом і результатом переплетіння цілої низки моментів і чинників – трудових, моральних, психологічних, релігійних та інших, але не зводиться до жодного з них. Бездіяльне життя не може бути духовно повноцінним. Ще Арістотель зауважив, що найстрашнішим злом є бездіяльність, нерухомий стан душі. А за словами І. Канта, “...людина хоче жити забезпечено і весело, але природа бажає, щоб вона (людина) вийшла зі стану бездіяльності і поринула з головою в роботу” [5, с. 12]. Бездіяльне життя є існування неповне, воно призводить до бездуховності й породжує пияцтво, наркоманію, антигромадські вчинки і навіть злочини. Бездіяльність (а поряд з нею і безвідповідальність) є протилежними полюсами діяльності та відповідальності.

Традиційно більшість авторів пов'язує бездіяльність та безвідповідальність з тотальним режимом та соціальними умовами людського існування. Це дещо однобічний підхід до аналізу названої проблеми. Причини охарактеризованого явища значно глибші.

Назване явище, на нашу думку, породжується і об'єктивними, і суб'єктивними причинами. Людина, як відомо, здійснює свою практичну і теоретичну діяльність у формах, створених в процесі розвитку людського суспільства. Соціальне начало проникає у свідомість індивіда і звідси визначає сутність його діяльності через предметний світ створеної попередніми поколіннями культури, мови, накопиченого знання тощо. Отже, особистість – продукт середовища і своєї власної діяльності, життєвої активності. Проте в одному й тому самому соціальному середовищі формуються різні особистості – активні, дієві, які хочуть багато знати і чогось досягнути у своєму житті, і пасивні, безвольні, інертні, позбавлені будь-яких духовних інтересів і не здатні прийняти жодного самостійного серйозного рішення. Які ж причини цього явища?

Мабуть, вони криються в особливостях першого етапу соціалізації людини, який проходить у сімейному оточенні, де здійснюється формування свідомості, мови, знань і досвіду дитини. Блокування її індивідуальної ініціативи при бажанні зробити щось самому, поки за дитину це роблять батьки, призводить до відповідного блокування в свідомості людини, що формується, і закладає психологічні основи соціальної пасивності та безвідповідальності.

У суб'єктивному плані соціальної пасивності, бездіяльності та безвідповідальності головними причинами є недостатньо розвинені духовні потреби та інтереси, воля і характер людини. Відомо, що волю Ф. Енгельс визначав як “сплав почуттів і розуму”. Це здатність діяти у плані свідомо

поставленої мети, долаючи при цьому виникаючі бажання і прагнення, які можуть стати перешкодою на шляху досягнення життєво важливої мети. Ось чому сім'я, школа, навчальний чи трудовий колектив повинні усіляко сприяти індивіду у його прагненнях реалізувати намічені життєві цілі, інакше найкращі наміри можуть залишитися лише на рівні бажань і мрій.

У контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу й на юридичну безвідповідальність. На нашу думку, юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура проявляє себе, виключно, за ціннісного підходу до правового простору у соціальному розумінні. Правова антикультура у правовому просторі будь-якого суспільства багатогранна, оскільки набуває різноманітних форм. Саме тому в юридичній літературі правова антикультура не знайшла свого цілісного дослідження. Водночас правова культура також досліджується відірвано від правової антикультури, хоча, насправді, відокремлено вони ніколи не існують.

Висновки. Упродовж останніх років у юридичній літературі були досліджені такі явища, як правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, тіньове право, правова демагогія, правовий нігілізм тощо, однак розглядаються вони відокремлено від свого родового поняття “правова антикультура”, що, своєю чергою, дезорієнтує не лише учених-теоретиків, а й практиків, що беруть участь у протидії цьому негативному явищу. Усі вищеперераховані правові явища, на думку О. Бондарєва, є формами вираження правової антикультури суб’єктів права, а тому у них багато спільних ознак і протидіяти кожній з них окремо неправильно. З огляду на це, доцільно здійснювати заходи щодо мінімізації правової антикультури загалом у правовому просторі держави, що сприятиме підвищенню правової культури у суспільстві та ролі соціальної відповідальності.

1. Агацци Э. *Ответственность – подлинное основание для управления свободной наукой* / Э. Агацци // *Вопросы философии*. – 1992. – № 1. – С. 36. 2. Богатырева Е. А. *Этическая онтология и философия языка* / Е. А. Богатырева, М. М. Бахтин // *Вопросы философии*. – 1993. – № 1. – С. 55–56. 3. Гаджиев К. С. *Размышления о свободе* / К. С. Гаджиев // *Вопросы философии*. – 1993. – № 2. – С. 38–43. 4. Камю А. *Бунтующий человек* / А. Камю; пер. с франц. – М., 1990. – С. 92. 5. Кант И. *Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане* / И. Кант // *Сочинения*. – 1970. – Т. 6. – С. 12–270. 6. Плахотный А. *Проблема социальной ответственности* / А. Плахотный. – Х.: Изд-во при Харьк. ун-те “Высш. шк.” 1981. – 256 с. 7. Прохоров В. С. *Преступление и ответственность* / В. С. Прохоров. – Л., 1984. – 162 с. 8. Рубинштейн С. Л. *Проблемы общей психологии* / С. Л. Рубинштейн. – М., 1973. – С. 260–261. 9. *Современный экзистенциализм. Критические очерки*. – М., 1966. – С. 303–305. 10. *Сумерки богов: сб. переводов* / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм и др. – М., 1990. – С. 323–327. 11. Шелер М. *Положение человека в космосе* / М. Шелер // *Проблема человека в западной философии*. – М., 1988. – С. 94.